

Renata Šerelytė

ŠYPSENA, KRYPSTANTI Į LIŪDESI

(Vilimaitė B., *Papartynų saulė*, Vilnius: Tyto alba, 2002)

Bitės Vilimaitės rinktinę *Papartynų saulė* šiandien netgi truputį baugoka paimti į rankas, ir veikiausiai todėl, kad ji – tvilkantis grynuolis be jokių literatūrinės mados apnašų. Labai aštriai išgaląsti asmenys, žeidžiantys vienu švelniu brūkštelėjimu. Galbūt ji ir nėra populiari dėl to, kad turi galią žėisti. Be to, šiai knygai netinka ir tradicinė (įkyri, neskoninga, nelogiška, paviršutiniškai žaisminga) reklama, nes turbūt neįmanoma pirkėjui įpiršti to, kas nenuperkama, kas slypi giliausiose, galbūt net sąjaujinėse sielos kertelėse, kam reikia (o gal ir nereikia) ypatingos kokybės žodžių. Vilimaitės novelės negailestingais asmenimis „pjauna“ vartotojų visuomenės idiles ir mitus, bet neretam vartotojui jau nebegali sukelti gydančio skausmo. Laimė, kaip sakoma, ne tik akla, bet ir nejautri – ji sparčiai užsiaugina storą „skūrą“.

Anot J. Sprindytės, *Papartynų saulė* „garbingai užsklendžia lietuvių novelistikos klestėjimo ciklą“ („Perlai pakuliniam maišely“). – *Metai*, Nr.2, 2003). Novelė, vienas gryniausių ir talpiausių žanrų, šiandien atsiduria madingų žanrų paribų ne tik dėl savo konvencionalumo, bet galbūt ir todėl, kad šiandien jau niekam nebereikia tos subtilios, rafinuotos potekščių (Ezopo) kalbos, o skaitytojas nebesivargina spręsdamas teksto mįsles. Juk jei novelė nėra begalinis „apsakymas“ apie nieką ar viską, paprastai jos fabula, siužetinės linijos, personažų traktuotės suspaudžiamos į branduolį ir atiduodamos skaitytojo vaizduotei ir analizei, o potekstėje pateikiami įvairūs šifro raktai, galimi ir negalimi sprendimo būdai. Tokios būtų ir Bitės Vilimaitės novelės. Jos tarsi formulės, kur įdomiausi – nežinomieji, kur rastas novelės perskaitymo („išsprendimo“) būdas neatmeta kitų, alternatyvių, sprendimo variantų. Talpios, „tylinčios“ Vilimaitės novelės tarsi kokie išmintingi sfinksai oriai kontrastuoja su kasdienybėje plūstančia nieko nepasakančių žodžių lavina ir siaubingu mėgėjiškumu, kai pamirštama, jog kurti knygą ar vaidmenį (kad ir *Prokurorų* seriale) nepakanka vien noro, reikia talento ir būtinybės. Vienas kolega prieš pat rašytojų suvažiavimą stebėjosi: kuo gi čia stebuklinga toji Vilimaitė?.. (beje, jis žavėjosi H. Kunčiumi, bet jo čia neaptarinėsiu, nes tai kitokio pobūdžio stebuklas). Nejprasta, „stebuklinga“ yra jau vien Bitės Vilimaitės tyla: rašytojui nepasireikšti, nespausdinti savo kūrybos ir nepretenduoti į premijas yra taip pat

sunku, kaip Tantalui nepasiekti prinokusių vynuogių. Viliojantis premijų spindesys Vilimaitei, regis, nė motais, literatūrinės apkalbos – irgi. Turbūt dėl to, kad visada iškyla klausimas – o kas po to?.. Įkvėpimas galingiau išskleis sparnus?.. Ims skambinti moterų žurnalai, prašydami interviu?.. Pakils reitingai?.. Ar verta dėl to prabilti?.. Juk reitingai, kaip žinome, atliekami, remiantis statistinio lietuvių apklausa, ir tas statistinis lietuvis yra, ko gero, pats baisiausias vienetas, kokį tik galima įsivaizduoti, nes į reitingų viršūnes iškelia tokius asmenis ir tokius reiškinius, kad ir sapne nesusapnuotum. Reitingams reikalingi stabai, o dar G. Flaubert'as rašė, kad prie stabų negalima liestis rankomis, nes prilips paauksavimas. Išmintinga Bitės Vilimaitės knygos tyla ir yra jos stebuklas. Nedaug kas ryšis liestis prie švelnių peilio ašmenų, bet kas ryšis – slėps savo žaizdą kaip lobį.

Vilimaitės novelių struktūra – gaivališki metaforų žybsniai, išraiškingos detalės, talpūs dialogai, netikėti koncentruoto „siužeto“ posūkiai, tvarkomi ir derinami pagal griežtą ir paslaptinę sistemą; savotiška punktuacija galbūt yra didžiausias Vilimaitės novelės nežinomas. Jį atskleisti galėtų, ko gero, tik tas Kritikas ir Analizatorius, kuris ir įkvėpė rašytojai subtilią teksto nuojautą. Tekstas – kaip kelias, kuriame juntama kiekviena duobutė, žvirgždo akmenėlis, šilta smėlio juosta, prasismelkusi žolė. Jeigu skaitytojo padas nesuragėjęs, jis būtinai pajus šio kelio prisilietimą. Eiti su autoriumi tuo pačiu keliu – kur kas maloniau, nei atsainiai stovėti šalikelėje ar viską stebėti iš dramblio kaulo bokšto. Novelėje nuo pat pradžių kaupiama energija, kuri, tikslingai pasiskirstydama tekste, netgi kūrinį baigus skaityti, neišnyksta, o tarsi persikelia į pradžią. Toks magiškas senovinis apskritimas, kuriuo teka niekur neišnykstanti gyvybė.

Prasminga yra ir tai, kad Vilimaitės kūrinuose laikas irgi primena magišką apskritimą, nenutrūkstantį srovenimą, ir tik šykščios, iškalbingos, labai tikslios detalės leidžia atskirti vieną laikmetį nuo kito, vieną politinę sistemą – nuo kitos. Rašytojos kūrinų laikas – „mažųjų žmonių“, pilkų kasdienybės kareivių laikas, iš kurio bando išsiplėšti, J. Sprindytės žodžiais tariant, „nesimpatiškausi personažai – valdžios, verslo, meno elitai ir įvairaus kalibro egoistai bei vertelgos“ („Perlai pakuliniam maišely“). Galbūt taip ir turi būti – kas, jei ne „elitas“, turi rodyti miniai kelią ir būti jos šlovė, garbė ir sąžinė!.. Tačiau rašytoja berods turi savo nuomonę ir apie „elitą“, ir apie pilkąją minią, ir netgi visiškai kitokią, nei daugelis jos kolegų rašytojų, savo kūryboje pagrindiniais veikėjais dažnai pasirenkantys menininką (neretai – save, kaip prototipą). Jokių narciziškų autoportretų *Papartynų saulėje* nerandame – veikia rašytoja šmėsteli vos keliose novelėse, beveik neįvardinta, veikia nujaučiama, subtiliai ir probėgšmais, niekuo nesiskirianti nuo kitų veikėjų: nei proto galiomis, nei išvaizda, nei bioenergetinėmis savybėmis ir gebėjimu pranašauti. Tai vienas didžiausių Vilimaitės kūrybos privalumų – įsikūnyti į Kitą ir pasakoti Kito lūpomis, būti Kito kailyje ir Kito akimis matyti pasaulį. Tegu ir ne taip ypatingai, kaip jį

mato intelektualas (tačiau greičiausiai yra atvirkščiai, ypač prisiminus posakį, kad dauguma intelektualų draugauja su kvailumu). Moteris rašytoja, kaip tipažas, primena V. Juknaitės moterį iš *Stiklo šalies* – stebėtinai giminingos vyro, moters ir vaiko santykių linijos, to paties egzistencinio nerimo persmelkti teksto raiškos būdai. Peizažas, gamtos detalė šių rašytojų kūryboje – ne aprašomasis, iliustratyvus, „pats sau“ sukurtas teksto inkluzas, o savotiškas dvasios vyksmas, įtaigiai atskleidžiantis netikėčiausias sielos būsenas.

Kaip tiksliai ir saikingai sukurta „kosminė“ novelės „Kliedesys“ erdvė: motinos veidas – lyg „Mažosios Lokės žvaigždynas“, žvarbus, mėlynas, ledinis pavasaris, šaltas „kosminis vėjas“, Likimas nevispročio valkatos pavidalu. Tarp visų šių pagrindinių teksto vaizdinių ir veikėjo, mažo penkiamečio berniuko, plyti iš tiesų didžiuliai kosminiai atstumai, tuščių erdvių svetimybė, kurčia ir abejinga beorė tamsa. Mažasis „erdvėlaivio pilotas“ (berniukas su skalbinių rogutėmis), jau jau beatrandąs stebuklų planetą (valkata žada jam duoti auksinę sagą), vėl pagaunamas ir įkalinamas inertiškos žemės jėgos (atsivijusi motina neleidžia jam eiti su valkata). Šiurpus ir ironiškas šiuo atveju yra stebuklo traktavimas, jis išreikštų turbūt viską, kas žmogaus prigimty juodžiausia („jo [valkatos – R.Š.] akyse buvo baisus nuolankumas ir malonumų pažadas“, p.307). Vilimaitės kūryboje vadinamosios pozityvios sąvokos įgauna paradoksalį reikšmę, neretai šiurpesnę už tiesiogiai nusakytą blogį – mirtį, žiaurumą, abejingumą, panieką ir kita. Ir kaip tiksliai šiame „Kliedesyje“, pradžioje ir pabaigoje, susiliečia lediniai priežastingumo saitai, negailestinga gyvenimo realybė: „Palaidojo tragiškai žuvusį vyrą ir dabar pati tyliai merdėjo“ (p.306), „ji dar pastūmė berniuką iš visų jėgų į sniegą, o pati nuėjo. Verkdamas berniukas nusekė iš paskos [...] Motina sudaužė jam visas viltis [...]“ (p.307).

Nors ir gaila, kad rinktinėje nenurodytos novelių parašymo datos, preciziškai skirstyti ir klasifikuoti Vilimaitės kūrybą pagal tam tikrus periodus turbūt būtų netikslinga. Jokio ribos ir atskirties ženklų tarp šios autorės vėlyvųjų ir ankstyvųjų kūrinių padėti neįmanoma. Per visą rinktinę eina gniuždančio, neįvardijamo totalitarizmo nuojauta; rastume jos pėdsakų ir pačiose naujausiose novelėse (pvz., „Duona ir cigaretės“), nes rašytojai tarsi ir neegzistuoja lozungais ir pažadais įkūnijamos politinės sistemos ir santvarkos, yra tik dvi: žmoniškumas ir nužmogėjimas (nužmoginimas). Palyginkime dvi noveles: „Duoną ir cigaretes“ bei „Žvilgsnį“. Pirmojoje minimas socialinės rūpybos skyrius, skaičiuojami pinigai (centai ir litai), antrojoje – portretas „žmogaus su barzdele“ ir ligoninės paklodės su rusiškais užrašėliais „minzdrav“. Laikas tarsi skirtingas ir kartu tarsi tas pats (užrašai ir portretai gyvena ilgiau už tam tikras santvarkas). Dvi senos moterys, novelių veikėjos, bando oriai išlikti gniuždančios sistemos atmosferoje, nieieškodamos kaltų; yra tik kažkas, neduodantis „ramybės“: portretas ant sienos („Žvilgsnis“) ir

neišsprendžiama dilema – pirkti duoną ar cigaretes, nes abiem neužteks pinigų („Duona ir cigaretės“). Sistema, perteikta šiomis detalėmis, neretai baisesnė už pačią mirtį, kurią novelių veikėjai dažnai sutinka ateinančią iš kasdienybės: tai senė butelių rinkėja („Žvilgsnis“), vaikų motina baisiu sužalotu veidu („Duona ir cigaretės“), susigalvota vienvėsis draugė („Senutė su ryšulėliu“). Turbūt ne veltui Bitės Vilimaitės kūryboje taip jautriai brėžiama seno ir mažo paralelė – tai labiausiai nuo gyvenimo neapsaugotas, labiausiai pažeidžiamas visuomenės sluoksnis, tačiau ir čia nei aksiomų, nei griežtų opozicijų, nei išankstinio nusistatymo nerasime. Vienur ori, garbinga senatvė priešinama arogantiškai, egoistiškai jaunystei („Laiškas“), kitur iškyla nesimpatiškas godžios krežių pynėjos paveikslas (jos „širdies būta šaltos kaip peilio ašmenys, šiurkščios kaip paskutinė pirštinė“ („Peilis ir pirštinė“, p.192)). Tos pačios šaknies, bet skirtingos reikšmės žodžiai „nemylimas – nemylintis“ Vilimaitės novelėse nesikerta ir neprieštarauja vienas kitam, tik atveria skirtingos įtampos laukus ir netgi švelniai, su liūdesiu juos bandoma jungti, skausminga meilės nuojauta apdovanojant likimo nuskriaustuosius („Nykštukas“), kvailėlius („Baliuko vestuvės“), tėvų meilės aplenktuosius („Dzūkė mergaitė“). Meilė neatsiejama nuo netobulumo, fizinių defektų, skausmo, ligos (dzūkės mergaitės šypsena „krypo į liūdesį“ nuo vaikystėje persirgto poliomielitito), jai nesvarbūs grožio kanonai ir šablonai (Baliukui Vitkausko jaunoji, stora, raudonveidė, mažomis akutėmis, pasirodo tokia graži, kad prasideda vos ne žemės drebėjimas). Meilė nevienoda kaip žemė ir dangus: novelė „Užrašų knygutėje apie Antaną“ papasakota tarsi žaidžiant sumaišytomis šachmatų figūromis. Dvi kontrastingos veikėjų poros, suvestos atsitiktinumus mėgstančio likimo, tarsi užkoduotos išsiskirti, ir gal ne veltui tuo kodu tampa finalinis novelės akcentas – po audros papliupęs lietus, gaivališkos, neprotingos laisvės simbolis. Vilimaitės novelėse nereta ir meilės, kaip labirinto, kaip slapstymosi, tema („buvo galima slėptis sode ir sandėliukuose, koridoriuose – visur, tik ne namuose“ („Namo – negalima“, p.176)). Vyras – savotiškas Minotauras, neleidžiantis moteriai pasiekti vietos, kurioje nebereikia slėptis, savotiškas sfinksas, pateikiantis klausimus bręstančiai mergaitei ir atsakantis, kai ji tampa moterimi: „Aš tave palieku“ (p.178).

Namai rašytojos kūryboje tokie pat sudėtingi ir daugiasluoksniai, tokie pat nenuspėjami, kaip ir veikėjai. Keičiantys savo pavidalą, šviesūs ir tamsūs, realūs ir įsivaizduojami, jie pažymėti fatališku amžinybės ženklu ir svarbūs žmogui kaip gimimas ir mirtis. Namai įprasmina, suglaudžia šias dvi sąvokas ir negali būti nuo jų atsieti. Pabėgęs iš internato berniukas („Šaltoji ugnis“) ir į laisvę išėjęs kalinys („Meiliai pažvelk į šią auką“) – du vargingi namų ieškotojai, radę juos mirtyje, ir šie šiurpūs namai jau niekada jų nebepaleis. Prieštaringa yra namų kaina – mylinčiai savo namus senutei jų kaina „baisi“, „už juos reikia atiduoti gyvenimą“ („Už vasaros širmos“, p.212); arba gali nieko neduoti, ir namai niekuomet

nesuteiks nei liūdesio, nei džiaugsmo („Trumpi susitikimai“). Turbūt ne veltui prie namų įvaizdžio prisišlieja sodas, savaip jį papildantis, išplečiantis; sodas atspindi ne tik sezono kaitą, bet ir žmogaus amžių, pasikeitimų dvasią, žmogaus nuojautas ir troškimus. Todėl prasmingai nuskamba tarsi atsitiktinis ir ne ką tereiškias posakis, užbaigiantis novelę „Trumpi susitikimai“ apie linksmai gyvenančią benamę mergaitę: „Viskas priklauso sodininkui“. Įkūnydamas vieną iš seniausių gyvybės formų – augaliją, sodas įkūnija prieglobstį, poilsį, ramybę, pilnatvę, trapų ir patvarų grožį, sėslumą, taikią žemdirbystę, o galbūt – ir palaimingą nežinojimą. Tiems, kuriems brangesnės abejonės, netikrumas ir kelionė, sodą palieka. Nei išėjusieji, nei pasilikusieji rašytojos nesmerkiami ir neidealizuojami (mergaitė iš „Trumpų susitikimų“ atrodo tarsi vaikas, kuris blaškosi po pasaulį kaip po didelį vaikų darželį). Novelėse nėra patriarchališko namų (dažniausiai kaimo) aukštinimo, kaip šventovės ir inertiško ramybės uosto. Negailestingu plunksnos brūkštelėjimu namų erdvė virsta egzistencinio nerimo ir įtampos teritorija, ir to „nerimo nepaslėpsi, jis viduje, kaip gaisrai saulėje, su visom pasekmėm – vienatve, šalčiu, netikrumu, liga“ („Namai“, p.175). Kaip ir taupi gamtos detalė, namų erdvė Vilimaitės kūryboje išreiškia žmogaus dvasios būsenas, dažnai – kraštutines, ribines.

Bitės Vilimaitės novelės stebuklingos tuo, kad jose nekalbama nei apie ypatingus stebuklus, nei apie stebukladarius, kad didžiausia galia – kurti savo gyvenimą – suteikiama žmogui. Ir teisė turėti savo estetinį gyvenimą – šia nuostata rašytoja vadovavosi visą savo kūrybos laiką. Dabar, kai linkstama ne tik meną, bet ir gyvenimą kurti lengvai, be įtampos, be abejonės ir netikrumo, ši teisė vėl yra aktuali. Berods 1988 metais profesorius A. Zalatorius knygoje *Prozos gyvybė ir negalia* apgailestavo, kad B. Vilimaitė nepasiduoda „provokacijai“ ir neparrašo romano, tuo metu laikyto prozininko brandos ženklu. Kaip paradoksaliai šie žodžiai švysteli šiandien!.. Ir ne tik paradoksaliai, bet ir pranašišškai – B. Vilimaitė ir šiandien nepaiso šio beveik isteriško šūkio (tik romanas – tikroji proza!..), o jos ramios, santūrios, giliapasmės novelės ne tik liudys literatūros brandą, bet išliks ir tada, kai daugelis storų romanų bus pamiršti.

Literatūra ir menas, 2003 m. balandžio 25 d.